

NUTQ MADANIYATI VA UNI SHAKLLANTIRUVCHI ASOSIY SIFATLAR

Ahmadjonova Nilufarxon Yaqubovna

Andijon viloyati, Buloqboshi tumani 9 - umumiy
o'rtta ta'lim maktabining Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada ko'rib chiqilayotgan hodisaning zamonaviy konsepsiyasini tashkil etuvchi nutq madaniyatining me'yoriy, kommunikativ va axloqiy jihatlarini tahlili mavjud. Muallif ta'rifiga ko'ra, nutq madaniyati o'qish madaniyati, matn bilan ishlash madaniyati, axborot madaniyati bilan birga shaxsning til madaniyati strukturasi tashkil etish haqida ma'lumot berildi.

***Kalit so'zlar:** madaniyat nazariyasi, til madaniyati, nutq madaniyati, nutq me'yori, kommunikativ nutq sifatlari.*

ABSTRACT

The article contains an analysis of the normative, communicative and ethical aspects of speech culture, which make up the modern concept of the phenomenon under consideration. According to the author's definition, speech culture, reading culture, text processing culture, and information culture together with the organization of the language culture structure of a person were informed.

***Key words:** theory of culture, language culture, speech culture, speech norms, qualities of communicative speech.*

KIRISH

“Nutq madaniyati” muammosi tilshunoslarning eng murakkab va dolzarb muammolaridan biridir. Inson taraqqiyotini til va madaniyatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Lingvistik ong til orqali madaniyat bilan uzviy bog'liqdir. Eng yaxshi mahalliy o'qituvchilar ta'limni o'quvchilarning umumiy madaniy, shaxsiy rivojlanishiga yo'naltirishga, ular uchun tilning kognitiv, kommunikativ, epistemik funksiyalarini ochib berishga, o'rganishni madaniy jihatdan to'yingan qilishga intilishlari bejiz emas [1]. Ushbu yondashuv fanni til, ong va madaniyat muammolarini keyingi tadqiq qilishga, ularning o'zaro ta'sir darajasi bog'liq bo'lgan omillarni aniqlashga qaratilgan.

“Nutq madaniyati” fenomeni integrativ shakllanish bo'lib, bizning ta'rifimiz bo'yicha “o'qish madaniyati”, “matn bilan ishlash madaniyati” va “axborot madaniyati” kabi konstruksiyalarni o'z ichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nutq madaniyati adabiy til - milliy tilning eng yuqori shakli paydo bo'lganda paydo bo'ladi. M. Sattorov yozishicha «Tilni xalq yaratganini eslash o'rinli bo'lardi»

[3], deb yozgan edi. Tilning adabiy va xalqqa bo'linishi bizda, ta'bir joiz bo'lsa, "xom" tilga ega bo'lgan va ustozlar tomonidan qayta ishlanganligini bildiradi. Buni birinchi bo'lib mukammal tushungan A. Navoyi edi, u ham birinchi bo'lib xalq nutqi materialidan qanday foydalanishni, uni qayta ishlashni ko'rsatdi [2].

Adabiy tilning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ✓ normativlik;
- ✓ til birliklarining xilma-xilligi;
- ✓ funksional uslublarning mavjudligi;
- ✓ qayta ishlash;
- ✓ yozma va og'zaki shakllarning mavjudligi.

Abdullayeva G.A. adabiy tilni ongli ravishda me'yorlashtirilgan, kodlashtirilgan til, xalqning o'qimishli qismi tili, madaniyat tili sifatida tavsiflaydi [1].

Oliy va o'rta maxsus ta'lim o'quv dargohlarida "Nutq madaniyati" fanini o'rgatish ko'zda tutib kelinmoqda. Bunday o'quv reja asosida notiqlik san'ati va nutq madaniyati aralash o'rgatilmogda. Biroq bu ikkala fan bir-biriga yaqinday tuyulgani bilan aslida o'zaro farqlanadi. Bu holatni ularning fan sifatida shaklanishi jarayonini kuzatish orqali ham, o'z oldilariga qo'ygan vazifalari, maqsadi, predmeti, tasvirlash obyektlariga xos bo'lgan xususiyatlarida ham kuzatish mumkin. Notiqlik qadimiy davrdan beri alohida mahorat, san'at sifatida muayyan aniq shaxsdagi noyob qobiliyat. Shu ma'noda notiqlik va nutq madaniyati orasida bog'liqlik bo'lsada, har qaysisi o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Bu haqda professor E.Begmatovning fikrlarini keltirib o'tish o'rinlidir:

1. Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bolishi, insoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning mezonlari bilan bog'liqdir. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum lahja yoki shevada ham chinakam notiqlik san'atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning ta'sirchanligiga, nutqiy san'atga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik — og'zaki nutq bilan bog'liq hodisa, demak u nutqning og'zaki shaklidir. Notiqlik san'ati — og'zaki nutq san'atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushunchadir.

3. Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiy nutqiy faoliyatini ko'zda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsad va pirovard orzusi barchaning, butun xalqning nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. Mumtoz ma'nodagi notiqlik esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini, san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan, nutq vositasida kishilarga muayyan g'oya va maqsadlarni yetkazishni, ularni ma'lum maqsadga

safarbar qilishni ko'zda tutadi. Ya'ni notiqlik san'atida tinglovchilarni ma'lum maqsadga jalb qilish asosiy o'rin tutadi. Shu sababli ham professor V.D. Kudryavsev notiqlik nutqiga shunday izoh beradi: "Har qanday og'zaki nutq notiqlik nutqi bo'lib, u nimanidir tushuntirish va isbotlashnigina emas, balki tinglovchilar tushunchasiga ta'sir etishini ham maqsad qilib oladi" [4].

4. San'atkor notiq nutqi asosan ko'pchilik tinglovchiga, keng auditoriyaga moljallangan bo'ladi. Notiqni birdan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham o'z ichiga qamraydi.

Shuning uchun biz B. Sharipov tomonidan berilgan ta'rifni eng muvaffaqiyatli deb hisoblaymiz: "Nutq madaniyati shunday tanlov va tilni shunday tashkil etish, muloqotning muayyan vaziyatida til me'yorlari va muloqot etikasiga rioya qilgan holda shuni bildiradi, belgilangan kommunikativ vazifalarga erishishda eng katta samarani berishi mumkin" [5].

"Nutq madaniyati" toifasining mazmuni haqidagi aqlli bayonotni Brokxauz va Efronning kichik ensiklopedik lug'atida topish mumkin: "nutq madaniyati - bu nutqning rivojlanish darajasi, til yoki dialekt me'yorlarini bilish darajasi, bu me'yorlardan oqilona chetga chiqish qobiliyati bilan izohlanadi" [1].

Eng umumiy ifodada til me'yori deganda so'zlar, iboralar va sintaktik konstruksiyalarning umume'tirof etilgan va qonuniylashtirilgan qo'llanilishi tushuniladi. Norm ma'lum bir jamiyatda nutq madaniyatini yaxshilashga qaratilgan ob'ektiv tendentsiyalarni aks ettiradi. Adabiy tilning to'g'riligi, aniqligi, ravshanligi, izchilligi, ifodaliligi, boyligi, maqsadga muvofiqligi va dolzarbligi til me'yori bilan belgilanadi.

Til me'yorlari tilda o'zini namoyon qiladigan va nutq amaliyoti bilan qo'llab-quvvatlanadigan muntazam jarayon va hodisalarni aks ettiradi. Til normasining manbalarini aniqlashda zamonaviy o'zbek tilining rivojlanish tendentsiyalari hisobga olinadi: adabiy nutqni demokratlashtirish, og'zaki nutqning yozma nutqqa ta'siri, nutq modellarini birlashtirish, nutqni saqlash istagi semantik ravshanlikni anglatadi.

Afsuski, ta'kidlash kerakki, zamonaviy umumta'lim maktabi bitiruvchilarining boshlang'ich savodxonlik darajasi juda past. Mavjud sharoitda barcha mutaxassisliklar talabalarining me'yoriy yozish ko'nikmalarini mustahkamlash maqsadida "Orfografiya va punktuatsiya amaliyoti" fanini o'quv rejalarining davlat ta'lim standarti komponentiga kiritishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Badiiy asarlar tilning barcha uslublari va funktsional turlarining elementlarini o'z ichiga oladi, ular murakkab ko'p bosqichli talqinni talab qiladi va boshqa til funktsiyalaridan tashqari, estetik va kommunikativ funktsiyani ham bajaradi.

Bizning fikrimizcha, o'zbek tilining uslublarini tasniflashda quyidagi holatni hisobga olish kerak: funktsional uslublarning mavjudligi adabiy tilga xos xususiyatdir va badiiy adabiy til, nutq madaniyati kabi, faqat uni shakllantiruvchi asosiy sifatlarni, balki milliy tilning adabiy bo'lmagan shakllari ko'pincha o'z ichiga olmaydi: dialekt, jargon, xalq tili va boshqalar. Shu nuqtai nazardan qaraganda, til uslublari qatoridan "badiiy adabiy til" va "nutq madaniyati" konstruksiyalarini chiqarish o'rinli ko'rinadi; uning funktsional turlari orasida o'z o'rnini egallaydi.

Akademik D. Hashimova tomonidan taklif qilingan tilning funktsional turlari tipologiyasi bugungi kunda keng e'tirof etilgan:

- nutq madaniyati;
- badiiy adabiy til;
- tilning funktsional uslublari - rasmiy ish, ilmiy, publitsistik [1].

Uslublarni M. Sattorov faqat funktsional uslublar deb ataydi, ular o'zlarining lingvistik tuzilishida badiiy adabiyot tilidan ham, so'zlashuv nutqi tilidan ham sezilarli darajada farqlanadi.

Til uslublarini tartibga solishga bunday yondashuv bizga bir tomonlama ko'rinadi, chunki tilda qo'llaniladigan funktsional va ekspressiv stilistik vositalar funktsional kitobiy (ilmiy, rasmiy biznes, jurnalistik) bilan bir qatorda ekspressiv (yuqori, neytral, qisqartirilgan) uslublardir.

Bayonot kommunikativ maqsadga muvofiqlik mezoniga javob beradi, agar undan foydalanish natijasida ma'ruzachi maqsadga erishgan bo'lsa va natijadan mamnun bo'lsa, suhbatdosh tomonidan tushunmovchilik, uning noxolis baholari, hissiy salbiy reaksiya va boshqalarni istisno qiladi.

Nutq xatti-harakatlarini aniqlash belgilarini o'rganib chiqib, B. Sharipov nutq tipologiyasini qurdi. Bunda u quyidagilarni hisobga oldi:

- ifoda vositalari (tovush, harf, imo-ishora);
- sherikning mavjudligi yoki yo'qligi;
- nutq aktining yo'nalishi (bir yoki ikki yo'nalish);
- muloqotning individualligi yoki ommaviy xarakteri (nutqni idrok etuvchi sub'ektlar soniga qarab);
- nutq aktining aloqasi yoki masofasi [5].

Nutq madaniyatiga asoslanib, B. Abdullayeva nutqning kommunikativ fazilatlarini haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi, unga murojaat qiladi:

- nutqning to'g'riligi (adabiy til me'yorlariga rioya qilish);
- nutqning aniqligi (so'zlarning belgilangan ob'ektlarga, voqelik hodisalariga qat'iy muvofiqligi);

- nutqning izchilligi (til birliklarining semantik aloqalari va voqelik ob'ektlari va hodisalarining aloqalari o'rtasidagi bog'liqlik);

- nutq sofligi (adabiy tilga yot, axloq me'yorlari tomonidan rad etilgan elementlarning yo'qligi);

- nutqning ekspressivligi (nutqda tinglovchi yoki o'quvchining diqqatini va qiziqishini qo'llab-quvvatlovchi elementlarning mavjudligi);

- nutqning boyligi (ishlatiladigan nutq vositalarining xilma-xilligi);

- nutqning maqsadga muvofiqligi (til vositalarining bunday tanlanishi nutqni muloqotning maqsadi va shartlariga muvofiqlashtiradi) [1].

Odamlar o'rtasidagi muloqot ham ijtimoiy-psixologik o'zaro ta'sir, ham ma'lumot uzatish kanalidir. Biroq, mantiqiy va kontseptual ma'lumotlar almashinuviga o'tishdan oldin, nutq aloqasiga kirish kerak va buning uchun nutq odob-axloqining ma'lum normalarini bilish va to'g'ri qo'llash kerak.

Shuningdek nutq madaniyati asosida nutq odob-axloqi paydo bo'ldi, unga asosan suhbatdoshlar o'rtasida nutq aloqasini o'rnatish, tanlangan kalitda ularning ijtimoiy rollari va bir-biriga nisbatan roli pozitsiyalariga, rasmiy va norasmiy munosabatlardagi o'zaro munosabatlarga muvofiq muloqotni ta'minlash uchun jamiyat tomonidan belgilangan barqaror aloqa formulalari tizimi – so'zlamalaridir [3]. Masalan, o'zbek odob-axloqining milliy o'ziga xosligi xalqimizning maqol va dostonlarida o'z ifodasini topgan.

XULOSA

Bugungi kunda mamlakatimizda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy, texnik, siyosiy, ma'naviy-axloqiy o'zgarishlarni hisobga olib, o'z qiyofasini shakllantirish funksiyasi, tarbiyaviy funktsiya, moslashish funksiyasi kabi kommunikativ funksiyalar haqida qo'shimcha gapirishni o'rinli deb hisoblaymiz virtual dunyoda nutqiy o'zaro ta'sir qilish shartlari asosida. Shuningdek, nutq madaniyatining axloqiy jihati turli xil muloqot holatlarida lingvistik xulq-atvor qoidalarini bilish va qo'llashni ta'minlaydi, muloqot jarayonida yomon so'zlarga, raqibga nisbatan haqoratli, haqoratli va shunchaki hurmatsiz so'zlar qat'iy taqiq qo'yiladi, "ko'tarilgan ohangda" suhbat qoralanadi. Qo'pol, tartibsiz so'zlar, qo'pol gaplar va suhbatlar to'g'ri xatti-harakatni keltirib chiqaradi. Xalq ongiga kirib borgan bu haqiqat "yomon so'z go'zal axloqni buzadi" degan hikmatda ifodalangan.

Shunday qilib, nutq madaniyati individualdir. Ona tilidan to'g'ri foydalanish shaxsning o'ziga xos uslub tuyg'usining, to'g'ri va yetarli darajada rivojlangan estetik didning mavjudligini nazarda tutadi, bu esa shaxsning nutq madaniyati va til madaniyatining yangi darajasini shakllantirishning zaruriy shartidir.

REFERENCES

1. Abdullayeva B.A. O'zbek tili va nutq madaniyati: darslik. Samarqand: Ilm-fan, 2019.
2. Begmatov E., Qung'urov R., Tojiev Y., Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T.: O'qituvchi, 1992.
3. Sattorov M.C. Nutq madaniyati asoslari// Til va adabiyot ta'limi. №5. 2021
4. Кудряцев В.Д. Основа ораторского искусства. Изд-3. Иркутск: наука, 2021.
5. Шарипов Б.Ш. О литературном языке // Русский язык в национальных школах. 2022. № 1.